

JOSEP VALLVERDÚ, UN ESCRITOR DE DIETARIS?

Roser Calvo Mayor

Ministeri d'Educació del Govern d'Andorra

*Com arriba l'aspecte de la vellesa?... Arriba
per si mateix, sense que se'l noti, sense que
se'l registri, sense que se l'amidi? O el cerques
i li poses hams i trampes i el vigiles com el
coloret marró que li va sortint a una pipa
d'escuma de mar, i el fas parar quan
apareix,... i li dones les gràcies a diari? O el
prohibeixes i el combats i et resisteixes a ell i,
amb tot, el sents afermar-se i fer-se més
profund en tu, tan irresistible com el destí?*

Henry JAMES

Al novembre del 2007 sortia a la llum *Quasi nou llunes*, de Josep Vallverdú, amb un to i una estructura molt semblants al seu llibre *Hora nona* que havia publicat al mes de novembre de 2005 i en la mateixa línia que havia encetat amb *Les vuit estacions* el 1991. Totes tres obres impliquen una continuació de Vallverdú en el camp de la literatura del jo que inicia passats els seus 45 anys,⁴¹ però representen l'entrada de l'autor al món dels dietaris,⁴² i correspon també a l'entrada de l'autor en una nova etapa personal: la vellesa.

Els títols dels tres volums de dietaris evoquen aquesta nova etapa personal de Vallverdú: *Les vuit estacions*, referides a les etapes vitals de l'home; *Hora nona*, la darrera de les quatre parts iguals en què els romans dividien el dia, la darrera hora de la vida, i *Quasi nou llunes*, «les meves vuit dècades de vida conscient» (2007, 13). Tots tres, doncs, estaran

⁴¹ *Proses de ponent* (1970).

⁴² Segons la distinció entre diari i dietari d' A. Girard, en el cas de Vallverdú ens trobaríem, més aviat, davant un dietari, pel pes més important de l'element intel·lectual, que d'un diari, amb un pes més important de l'element emocional i personal; a més a més, el mateix Vallverdú qualifica els seus volums de dietaris. De tota manera, es farà referència a la doble nomenclatura de dietari/diari.

marcats per aquest pes del anys i, en certa manera, es converteixen en un exercici de catarsi, de purificació alliberadora davant la proximitat de la mort i amb una forta presència del pessimisme davant les poques esperances aconseguides. I què millor que un dietari on dia sí, dia no, anar narrant les sensacions i deixar-ne constància escrita?

De passada, els anys són molts i les debilitats sotgen, qui sap si a la primera cantonada, qui sap si ja en vaig carregat i no me n'adono, se n'adonen els altres i de moment servent pietós el silenci. La memòria, la vista, la locomoció, s'afebleixen i juguen males passades. La consciència és encara activa, per bé que l'atenció no se sosté amb l'energia d'abans. Sempre he dormit malament, i ara dormo menys, i consegüentment em sento un poc més irritable i despatentat. Abans que perdi facultats mentals, he decidit adreçar-te aquest llibre en forma de cartes. Hi repasso situacions, conflictes, sentiments, actituds, militàncies, desigs, desil·lusions (VALLVERDÚ: 2005, 10).

En aquest sentit, Vallverdú és molt conscient de les característiques d'aquest gènere. En el pròleg a *Hora nona. Llibre de capvespres*, Vallverdú ja ens anticipa què ens hi trobarem: «Durant uns mesos, quasi un any, he escrit aquest dietari» (2005, 9). I, pel que fa a *Les vuit estacions. Dietari 1988-1989* i *Quasi nou llunes. Dietari, IX-06 · VI-07*, ja ho explicita en el subtítol de cada volum.

Les vuit estacions és la primera temptativa dietarística de Vallverdú, que torna a provar catorze anys més tard amb *Hora nona*, on ja es troba molt més còmode i en sap treure partit, com demostra en *Quasi nou llunes*, amb una estructura i un estil més perfeccionats. De fet, *Hora nona* i *Quasi nou llunes* són molt similars i gairebé correlatius, ja que els distancien únicament dos anys que conformen com un sol bloc inspirat segons el mateix autor en la lectura d'un dietari:

Tinc present un llibre de Santiago Ramon i Cajal, *El mundo visto a los ochenta años* (1934). Una relectura que n'he fet, m'ha fet identificar en alguns punts bàsics amb les apreciacions que el científic fa sobre la vellesa, particularment al començament del volum; més endavant l'il·lustre home de ciència es perd un xic en digressions crítiques i esbiaixades entorn la política d'aquell moment —república, estatut, català—, i es mostra declamatoriament espanyolista. Volia dir-te, només que el punt de partida de Ramón i Cajal i el meu és idèntic, contemplar l'entorn des de la perspectiva un xic cansada dels vuitanta anys.

En l'únic que no voldria assemblar-me és en el fet que Don Santiago va morir el mateix any de publicar el llibre. (VALLVERDÚ: 2005, 10)

Centrarem aquest estudi en *Quasi nou llunes*, ja que pot servir-nos de punt de partida per a intentar establir la poètica del diari, no perquè sigui un diari exemplar sinó ben al contrari: té una sèrie de característiques estructurals i estilístiques que a primera vista semblaria més d'un llibre de confessions amb forma de diari. És a dir, que Vallverdú utilitza la carcassa del diari per a expressar una sèrie d'idees en veu alta.

Per una altra part, i després de l'anàlisi de *Quasi nou llunes* —que en principi semblaria ser el que més s'allunya del concepte de diari—, veiem trets i elements que ens fan pensar que ens podríem trobar davant una tipologia de diari diferent al que podia generar l'època de la Guerra Civil i l'exili (o uns altres esdeveniments generalment traumàtics de la nostra història) o, si més no, davant una nova tipologia d'escriptor de diaris.

1.

Quasi nou llunes recull la crònica més o menys regular, no diària, de vuit mesos: del novembre de 2006 al juny de 2007. És a dir, durant nou llunes, com ens indica el títol i l'autor:

D'aquí ve el títol del volum que teniu a les mans, i que desitjaria que us fos útil en alguna mesura: *Quasi nou llunes*, perquè la marxa temporal del llibre arriba ran d'una lluna nova després d'haver arrencat de vora una de vella, vuit llargs mesos abans (VALLVERDÚ: 2007, 13).

El dietari està estructurat per mesos amb anotacions temporalment irregulars, que van d'un mínim de dos anotacions al mes de desembre a un màxim de nou als mesos de març i maig. Cada anotació segueix un mateixa estructura: la data de l'anotació més el nom del sant del dia, i una mena d'eslògan que funciona com a títol i que refereix el tema sobre el qual debatrà o exposarà les seves reflexions. Aquesta estructura és la que ja havia iniciat en *Hora Nona*, però amb matisos.

En *Hora nona* encapçala l'anotació amb el nom del sant del dia en comptes de datar-la. És com un joc per al lector a qui adreça el dietari, l'Amic Niçó:⁴³

Encapçalo les entrades d'aquest dietari amb l'esment del sant del dia. No sempre és el sant que figura en els calendaris en primer lloc aquell dia sinó que agafó el sant que més comentari té, que és menys conegut o resulta més impactant i pintoresc. De vegades, amb tots els respectes, hi ha sants d'una absoluta grisor (VALLVERDÚ: 2005, 19).

En *Quasi nou llunes*, en desaparèixer el seu amic Niçó com a destinatari directe, introdueix la data però continua mantenint el nom del sant del dia, malgrat que a partir de mitjans del mes de març el nom del sant desapareix, a excepció del 2 de juny, que apareix encapçalat per Sant Marcel·lí (2007, 185).

El nom del sant que encapçala cada anotació al costat de la data serveix alhora per a marcar l'estructura del text, ja que aquest s'inicia, com en *Hora Nona*, amb l'explicació de la vida del sant:

Som al segle III. L'emperador Marc Aureli, que ha passat a la història com un gran pensador, un home capaç de dictar màximes morals i elevades, a l'hora de fer atenció als cristians era com tots els manaires romans: els feia caçar com conills. El seu governador a Andalusia, Olibri, vivia entestat a fer abjurar els cristians de la llur fe, sots pena de tortura i mort. Abundi, un bon home d'Úbeda, va veure un dia com era turmentat un cristià de nom Just, i no pogué estar-se de recriminar a Olibri la seva crueltat i brutalitat: el pobre Just es rostia dins un forn encès. El governador, no s'ho pensà gens a fer llençar també Abundi al foc. Al cap de poc es va fer evident que aquells dos cristians sobrevivien a les flames. Llavors foren decapitats. Muts per sempre més. Potser per això hi ha tanta gent al món que davant les injustícies calla. Ja ho diu el refrany: muts i a la gàbia. És a dir, fent-ho més clar: callem i conformem-nos a no assaborir l'autèntica llibertat de consciència (VALLVERDÚ: 2007, 39).

O l'etimologia del nom del sant:

⁴³ Es tracta d'Anicet Casañas, amic de Vallverdú i autor de l'autobiografia novel·lada *Donem la cara i cinc col·loquis* (2006).

M'agraden aquest sants que queden dins una nebulosa: la gent ha de tenir sempre un escut protector. Modesta prové del verb llatí *moderor*, que ha donat avui el significat de mantenir-se dins la mesura, no depassar els límits. En sentit físic, en llatí, *moderor* era mantenir refrenats els cavalls, i en sentit espiritual era dirigir, guiar l'esperit o dominar la ira; els moderadors dels col·loquis o taules rodones miren, entre altres coses, que cap cavall es desboqui. Per aquí anàvem, xiquets (VALLVERDÚ: 2007, 17).

Quan el nom del sant no encapçala el capítol, el títol és el nom d'una publicació de la qual aquell mateix dia se'n celebra l'aniversari; publicacions com *La Humanitat*, *Cu-Cut*, *Patufet* o *Lo Pare Arcàngel*:

El 25 d'abril de 1841 sortia per primera vegada aquest modest setmanari de vuit fulls, que té la importància de ser el primer escrit en català. Va treure tres números, i el text central, a la manera d'un editorial, oferia el programa que no era altre que a) la defensa de la llengua, i b) l'exaltació de les virtuts del treball, enaltiment de la indústria catalana, «enfront dels set pecats capitals de la corona de la vila» que és com qualifica Madrid, on, a diferència dels tallers i les fàbriques d'aquí, «hi ha la pastera ministerial on tot se pasta i se forja» (VALLVERDÚ: 2007, 151).

O l'aniversari, més o menys exacte, d'un esdeveniment històric, que pot anar des de fets tan importants com la República o la Guerra Civil a d'altres més anecdòtics o si més no més aïllats, com l'esclat d'una bomba al Liceu el 1893 o la vaga de telègrafs el 1922. Funcionen, els uns i els altres, com petites lliçons d'història dels Països Catalans:

Tal dia com avui, el 1922, els treballadors de Telègrafs de Madrid van realitzar una vaga de braços caiguts, és a dir, que ocuparen els corresponents llocs de treball sense fer la feina corresponent. El motiu no era cap desacord per qüestions de remuneració, sinó perquè els serveis de telègrafs de Catalunya havien estat traspassats a la Mancomunitat. Aquest traspàs ells el consideraven, segons conta Josep Maria Cadena, anti-legal, antieconòmic i antipatriòtic (VALLVERDÚ: 2007, 163).

A partir d'aquesta estructura fixa encetarà tota una sèrie de reflexions que giraran entorn d'una única idea: la reivindicació del catalanisme i de l'independentisme, que segons Vallverdú està en un estat de profunda crisi. Aquesta idea ja marca la dedicatòria del llibre, a la

memòria del pare: «A la memòria de Josep Vallverdú i Solà (1896-1955) que visqué i morí fidel a Catalunya» (2007, 7). A més a més, apareix com a objectiu directe en el pròleg: «Hi desplego una sèrie de rumiaments sobre el meu país, el seu actual encaminament i el sempre inconegut esdevenidor, i hi exposo, amb les lliçons de la Història, les noves conviccions i ideologia» (2007, 13). I, indirectament, al llarg del les seves anotacions: «Jo els he ofert [a les editorials] una col·lecció d'articles de premsa de to nacionalista i civil, com aspiro que sigui també aquest dietari, reproduïts de diaris de Lleida i d'altres llocs, eixits els anys noranta» (2007, 194).

Totes les reflexions que apareixen al llibre giraran entorn d'aquesta idea i seran la manifestació del seu rosari ideològic: home d'esquerres, l'Estatut, l'independentisme, el centralisme madrileny, l'artificialitat de l'estat de les autonomies... I la queixa constant del tarannà català que ens ha fet perdre les diferents batalles de reivindicació d'una nació independent:

Són detalls, anècdotes, per a molts potser excèntricitats; aquelles accions, aquells gestos, que durant la resistència antifranquista ens donaven ànims, ara deixen indiferents molts ciutadans. Ja ens ho trobarem, ho vinc dient de fa temps, i em certifico en la temença que al capdavant a l'hora d'ensacar no tinguem gra o no tinguem sac, o cap de les dues coses (VALLVERDÚ: 2007, 157).

A banda d'aquest «particular memorial de greuges» (2007, 162), hi són exposades tota una sèrie de reflexions sobre la pròpia professió d'escriptor al voltant de dues idees: el món editorial i el mateix fet d'escriure. El món editorial cada cop més comercial perd l'interès per autors com Vallverdú, i Vallverdú perd l'interès *relatiu* pel món editorial:

He deixat passar Sant Jordi sense fer per aquell dia cap comentari. Han sortit dos llibres meus casualment i no he anat a signar enlloc. L'aparent indiferència amb què darrerament se m'ha vist prendre'm la festa deu haver desanimat llibreters i editors. D'altra banda, i enguany ha estat una coincidència de dates, és infreqüent que jo tregui cap llibre per Sant Jordi: és una festa supersaturada de llibres on costa molt de fer visible el teu, i m'he acostumat a editar els meus volums en altres moments de l'any, fidel a la meva condició d'escriptor degotant, d'escriptor de tasca constant, que pot editar quan li sembli bé i no vol estar pendent de la signatura d'exemplars, que és tasca que no m'agrada. Quan he anat

a signar a Barcelona, me n'he tornat a casa havent dedicat mitja dotzena de llibres al llarg d'un dia esgotador (VALLVERDÚ: 2007, 151).

Juntament amb les reflexions sobre el món editorial, i estretament vinculada a aquestes, apareix una sèrie de reflexions sobre l'ofici d'escriptor i sobre la seva pròpia poètica, sobretot entorn del canvi personal en el procés creatiu: «Tornar-hi de tant en tant és quasi un miracle, perquè per regla general ara se m'acudeixen temes i maneres narratives per a consum de gent de més edat» (2007, 92).

Com a bon dietari, és un *mesclum* de tot el que vol encabir-hi l'autor, des d'obra pròpia, com són fragments d'articles de premsa, fins a una narració curta inèdita (2007, 39-40); o bé obra d'altres autors, que va des d'un poema de Joan Maragall (2007, 195), o un fragment d'un discurs de Menéndez Pelayo (2007, 173), a paràgrafs del llibre de Ramon Arrufat sobre Francesc Macià (2007, 195).

2.

Les paraules de Pere Gimferrer en el pròleg del seu *Dietari* (1979-1980) reflecteixen la dificultat de destriar el que és un dietari del que no ho és: «Dietari fals, dietari ver? Extern o bé intern? Els que escrivim un dietari sabem que això té tant de risc i tanta d'ambigüitat i tanta de seducció i tantes de fallences com tota la literatura. O com la vida» (GIMFERRER: 1991, 9).

L'estructura regular que Vallverdú dona a les seves anotacions, que ell anomena cartes, amb la data, el nom del sant i la seva història o etimologia per a introduir la reflexió del dia, té evidentment una clara intencionalitat literària: intencionalitat que no és nova si recordem, per exemple, *Diari íntim* de Ferran Canyameres en què l'autor es lliura a divagacions suggerides a partir de citacions literàries (CANYAMERES: 1972). A més, cal no oblidar que Vallverdú és un escriptor ja consagrat i no utilitza el diari com a exercici de pràctica literària. I tampoc hem d'oblidar que coneix i és lector d'altres diaris o dietaris, com el ja citat *El mundo visto a los ochenta años* de Ramon y Cajal, i d'autors que conreen el gènere del diari com Gaziel (2007, 80, 127) o el mateix «amic Niço».

En principi, *Quasi nou llunes* compleix amb les primeres premisses del que seria un diari: es tracta d'un llibre en què Vallverdú escriu observacions i reflexions dia rere dia, amb més o menys regularitat. Aquestes observacions i reflexions giren entorn eixos comuns com són el món professional de l'autor, la crònica de fets històrics i socials i escenes de la pròpia intimitat. En el cas de *Quasi nou llunes*, les reflexions a propòsit de l'àmbit professional de Vallverdú són habituals, sobretot pel que fa a la narració de totes les activitats de l'autor relacionades amb la seva tasca d'escriptor, com són la relació amb les editorials, la participació com a jurat en premis literaris, l'assistència a actes de caire cultural i/o polític... I la conseqüent relació amb personatges d'anomenada, tot això amb un cert to de narcisisme que comporta la narració d'aquests tipus d'actes en què ell és el centre.

Un altre eix comú és la narració de fets històrics i socials, sobretot referits al passat, per a posar èmfasi en el seu efecte en el present o —millor dit— per a lamentar-ne el no-efecte sobre el present:

Una política de barreges i descrèdit de la tradició identificativa s'està implantant. Ens estem despersonalitzant, la immigració ajudant-hi, i la política de masses i de vol ras també. El perill és massa visible. Se sent la remor d'un exèrcit de tèrmits que ni tan sols treballa envans endins, sinó que ha sortit enfora i va destruint l'edifici a vista de tothom i satisfacció dels qui sempre es fregaran les mans de gust davant qualsevol debilitació de la nostra personalitat gràcies a les successives fiblades de desgast. No ens dolgui de proclamar aquest penós diagnòstic, ens trobem davant l'abisme que ens pot fer desaparèixer. És una qüestió de supervivència (VALLVERDÚ: 2007, 42).

L'eix menys comú és el de la intimitat; el diari no ens permet saber directament res de la intimitat de l'autor; únicament algun detall sobre la seva dificultat per a dormir, molt present per una altra part en *Hora nona* (2005, 82), o la seva obsessió d'organitzar els seus llibres per dècades (2007, 121). Tot això faria que, en paraules de Pere Gimferrer, el considerem més un dietari o diari *extern* que *intern*.

Tota aquesta diversitat d'anotacions, d'apunts, barrejada amb un format característic dels dietaris fa que *Quasi nou llunes* es converteixi en un calaix de sastre on cap tot: fragments d'obra pròpia, fragments d'obra d'altres autors, discursos fets en ocasió d'algun premi, col·laboracions

periodístiques, etc. Calaix de sastre relligat amb un to d'espontaneïtat, d'anar per casa, incrementat pels bruscos passos d'un tema a l'altre, habitual en l'estil dels dietaris, si bé és cert que en el cas del seu dietari anterior, *Hora nona*, és molt més freqüent o molt més caòtic, i per tant, en aquest segon volum hi ha una intencionalitat de l'autor per a millorar-ne l'estructura. A més a més, són habituals les referències temporals o les referències als errors de la memòria, com «he perdut la referència exacta...» (2007, 71) o «no ho puc precisar» (2007, 49).

Tots aquests elements fan pensar que ens trobem davant un dietari, com el mateix autor ens diu en el pròleg, però en aquest mateix pròleg i en altres referències al llarg del dietari es veu una clara intenció de l'autor: la publicació posterior, però segura. «Avui acabo el dietari. Quan el vaig començar érem als voltants de la lluna plena, i avui és noviluni, nou mesos més tard. Quan es publicarà deuran haver passat grapat de coses...» (2007, 199). Ho confirmen també les constants referències al lector, del tipus: «Ho deixo per un altre dia. Espero que no t'hauré cansat, pacient lector» (2007, 22).

Aquesta clara intencionalitat de publicar el dietari implica la negació de la característica principal dels diaris, i el diferencia d'aquests i de la resta de gèneres de la literatura autobiogràfica. Aquesta intencionalitat pressuposa una revisió del dietari i, per tant, no hi veurem una evolució en els seus pensaments, com podria passar en altres dietaris producte del pas del temps i de l'evolució dels pensaments de l'autor. De tota manera, aquesta revisió no és del tot acurada, ja que trobem repetició d'idees exposades i errors de memòria que l'autor expressa en veu alta: «no ho puc precisar» (2007, 49), «he perdut la referència exacta del l'article» (2007, 71), etc. Inexactituds que contraresta amb una voluntat gairebé obsessiva: escriure un dietari amb un clar «to nacionalista i civil» (2007, 194).

3.

Queda clar que *Quasi nou llunes* i, per extensió, *Hora nona*, no tenen la mateixa essència del dietaris que començaren a veure la llum pública a partir dels anys 60. Aquests tenien com a objectiu deixar constància d'uns fets i d'una època i, en principi, no hi havia la finalitat de

publicar-los. Si, per diferents motius, eren editats, els respectius autors n'expressaven a manera de pròleg les motivacions, molt en la línia de, per exemple, les paraules d'Artur Bladé (2006, 11) en el seu *Dietari de l'exili*:

La primera idea d'escriure un dietari vaig tenir-la pocs dies després del 18 de juliol de 1936, és a dir, tan aviat com vaig comprendre que els esdeveniments havien fet entrar el país en un tombant crític del qual, temps a venir, tots els testimoniatges serien útils i recercats.

Aquests dietaris són valorats, a banda de la seva qualitat literària, per la seva qualitat, precisament, de testimoni històric. Si recordem les valoracions, per exemple, de Josep Murgades entorn una sèrie de memòries i dietaris publicats entre 1969 i 1973, acaba donant la *màxima puntuació* al document històric millor:

El dietari de Maurici Serrahima és, per contra, tota una altra cosa i resulta, de bon tros, el més madurat de tots, una de les obres més significatives de tot el conjunt. [...] *Del passat quan era present* constitueix sens dubte un dels millors testimonis de què disposem actualment sobre la represa de la cultura catalana en els anys més negres de la postguerra (MURGADES: 1974, 116).

Tanmateix, no és *Quasi nou llunes* el testimoni d'una època? No són un testimoni de l'estat actual d'una llengua i una cultura «els rumiaments sobre el meu país, el seu actual encaminament i el sempre inconegut esdevenidor» (VALLVERDÚ: 2007, 13)?

Un altre punt que distancia aquests tipus de dietaris amb els de Vallverdú és la intenció prèvia d'aquest últim de fer-los públics i, per tant, amb un futur lector com a destinatari. De tota manera, fins a quin punt és diferent el resultat d'un dietari com, per exemple, *El quadern gris* de Josep Pla, en què hi ha una revisió posterior o, fins i tot, en alguns casos una nova reescriptura per tal de publicar-lo, com ens reconeix Rovira i Virgili (1999, 5-6)?

No presento una sèrie d'anotacions preses quotidianament sinó un text escrit amb posterioritat. L'he escrit, però, al cap de poques setmanes dels fets, els quals resten ben vius en la meua memòria i ensems hi apareixen destriats i aclarits segons la perspectiva del temps. Així he pogut narrar-los amb fidel i serena precisió. [...] El text primitiu del present llibre va ésser redactat el mes de març

de 1939. I aquell text, molt pròxim, i per tant influït per la hiperestèsia del drama, ha estat revisat i llimat per mi mateix al cap de mig any, amb un esperit reposat i objectiu.

Evidentment, no podem posar dins el mateix sac o sota la mateixa etiqueta els diaris o dietaris fruit de les experiències viscudes a partir dels anys 30 amb els diaris o dietaris del tipus d'*Hora nona* i *Quasi nou llunes*, que apareixen sobretot a partir del nou segle XXI. Però així com és veritat que el resultat del silenci de 40 anys de dictadura motiva la publicació d'aquests primers diaris, també és veritat que la societat moderna i l'aclaparament de la globalització produeixen una negació de la individualitat: i una manera de manifestar aquesta individualitat són els diaris, o qualsevol manifestació de la literatura del jo que cada cop prolifera més. Una explicació de caire sociològic podria obrir un nou punt de vista que ens aclareixi la poètica dels nous dietaris del segle XXI. I defugir, com ens proposa Pere Gimferrer (1999, 9), el dilema «Dietari fals, dietari ver».

BIBLIOGRAFIA

- BLADÉ, A. (1975): *L'exiliada (Dietari de l'exili 1939-1940)*, Barcelona, Pòrtic.
- CANYAMERES, F. (1972): *Diari íntim*, Barcelona, Editorial Pòrtic.
- GIMFERRER, P. (1991): *Dietari 1979-1980*, Barcelona, Ed. 62.
- GIRARD, A. (1963): *Le journal intime*, París, PUF.
- LOWENTHAL, D. (1998): *El pasado es un país extraño*, Madrid, Ediciones Akal.
- MURGADES, Josep (1974): «Sobre memòries i dietaris: intent de caracterització d'un gènere», *Els Marges*, 1.
- ROVIRA I VIRGILI, A. (1999): *Els darrers dies de la Catalunya republicana. Memòries sobre l'èxode català*, Barcelona, ECSA.
- VALLVERDÚ, J. (1970): *Proses de ponent*, Barcelona, Destino.
- (2005): *Hora nona. Llibre de capvespres*, Lleida, Pagès Editors.
- (2007): *Quasi nou llunes. Dietari IX-06 — VI-07*, Lleida, Fundació Pública Institut d'Estudis Ilerdencs.